

<ul style="list-style-type: none"> ● પ્રસ્તાવના <p>7.1 પ્રાચીન ભારત</p> <ul style="list-style-type: none"> 7.1.1 રોજગારીનું માળખું <ul style="list-style-type: none"> 7.1.1.1 જેતી 7.1.1.2 ઉદ્યોગ 7.1.1.3 સેવા 7.1.2 રાષ્ટ્રીય આવક (આર્થિક સમૃદ્ધિ) <p>7.2 સ્વાતંત્ર્ય પહેલાંનું ભારતનું અર્થતંત્ર</p> <ul style="list-style-type: none"> 7.2.1 રેલવે 7.2.2 માર્ગ-પરિવહન 7.2.3 બેંકો 7.2.4 સામાજિક માળખું 7.2.5 જેતી 7.2.6 મહેસૂલના દર 7.2.7 કરવેરાના ઊંચા દરો 7.2.8 જકાતના વિવિધ દરો 7.2.9 ઉદ્યોગનીતિ 7.2.10 આર્થિક શોષણા 7.2.11 હસ્તકલા કારીગરનું શોષણા 7.2.12 મૂડીરોકાણ-પ્રવાહ 7.2.13 વિવિધ ભરણાંનો બોજો 	<p>7.3 સ્વાતંત્ર્ય પછીનું ભારતીય અર્થતંત્ર</p> <ul style="list-style-type: none"> 7.3.1 માથાદીઠ આવક 7.3.2 જેતી 7.3.3 ઉદ્યોગો 7.3.4 સેવાક્ષેત્ર 7.3.5 વસ્તિ 7.3.6 ગરીબી 7.3.7 બેકારી 7.3.8 માનવવિકાસ <p>7.4 વિકાસમાન ભારતીય અર્થતંત્રનાં લક્ષણો</p> <ul style="list-style-type: none"> 7.4.1 આર્થિક વૃદ્ધિ 7.4.2 રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો 7.4.3 માથાદીઠ આવક 7.4.4 રોજગારીનું સ્તર <ul style="list-style-type: none"> 7.4.4.1 પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 7.4.4.2 ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 7.4.4.3 સેવાક્ષેત્ર 7.4.5 પાયાની સુવિધાઓમાં વૃદ્ધિ <ul style="list-style-type: none"> 7.4.5.1 સિંચાઈની સગવડ 7.4.5.2 શિક્ષણની સુવિધા 7.4.5.3 વીજળીની સુવિધા 7.4.5.4 રોડ-રસ્તાની સુવિધા 7.4.5.5 રેલવેની સુવિધા
--	---

પ્રસ્તાવના (Introduction)

ભારત વિશ્વમાં સાંસ્કૃતિક ભવ્યતા ધરાવતો દેશ છે. જે તેની વિશિષ્ટ લાક્ષણીકતા છે. વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહી શાસન-વ્યવસ્થા ધરાવે છે, જેમાં વિવિધ જાતિ, ધર્મ, ભાષાઓ, સંસ્કૃતિ સાથે વિવિધતામાં એકતાનાં દર્શાન થતા જોવા મળે છે.

ભારત દેશનું નામ મહાભારત પુરાણા આદિ પર્વમાં થયેલ ઉલ્લેખ મુજબ રાજા દુધંત અને રાણી શરૂંતલાના પુત્ર રાજી ભરતના નામ પરથી રાખવામાં આવ્યું છે. ભારત દેશ જેતી, ઉદ્યોગ અને વેપારક્ષેત્રોની સક્ષમ હોવાને કારણે ધનવાન દેશ હતો જેથી ભારત દેશ ભૂતકાળમાં ‘સોને ડી ચિંડિયા’ના નામે ઓળખાતો હતો.

ભારતની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈ ભારત પર ઘણાં આકમણો થયાં. ઘડી ધીમે-ધીમે ભારત પર સત્તા પણ હંસલ કરી. વર્ષ 1526થી 1858 એટલે કે 16મી સદીની શરૂઆતથી 19મી સદીના મધ્ય સુધી મુઘલ સામ્રાજ્યનું શાસન પૂર્ણ અથવા આંશિકપણે ભારત દેશ પર ચાલુ રહ્યું. આ ઉપરાંત ભારતમાં વેપાર અર્થ આવેલા ફેંચ, પોર્ટુગીઝ, ડિન અને અંગ્રેજો જેવા

વિદેશીઓ પૈકી અંગ્રેજોએ 1757થી 1947 સુધી ભારતમાં પોતાનું અધિપત્ય જમાવ્યું, જેમાં 1757થી 1858 સુધી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો સમયગાળો અને 1858થી 1947 સુધી બ્રિટિશ શાસનના સમયગાળા તરીકે ઓળખાય છે. આમ, અંગ્રેજોએ ભારત દેશ પર 18મી સદીના મધ્યથી 20મી સદીના મધ્ય સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય આંશિક અથવા પૂર્ણપણે ચલાવ્યું અને અંતે 15મી ઓગસ્ટ, 1947ના રોજથી ભારત સ્વતંત્ર દેશ તરીકે પ્રસ્તાવિત થયો.

7.1. પ્રાચીન ભારત (Ancient India)

પ્રાચીન ભારત એટલે હિંદુસ્તાન. હિંદુસ્તાનમાં વિશ્વની બે મહાન પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ - સિંહુ ખીશની સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિનો સમન્વય હતો. આ દેશ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ ધરાવતા દેશો પૈકીનો દેશ છે એવું હડપા અને મોહેં-જો-દડો નામના સ્થળેથી મળી આવેલ સંસ્કૃતિના અવશેષો પરથી સાબિત થાય છે.

પ્રાચીન ભારતની આર્થિક સમૃદ્ધિ વિશ્વના દેશોની આંખો આંશ દે તેવી હતી. તેના કારણે વિશ્વમાં ભારત પ્રાચીન સમયથી ખેતીની વૈવિધ્યતા અને આધુનિકતા ધરાવતો દેશ હતો. ભારતના ખેડૂતો સાહસિક અને સમૃદ્ધ હતા. જ્યારે ભારતના ઉદ્યોગો પણ કોઈ દાઢિકોણથી નીચા ઉત્તરતા ન હતા. એક સમયે ભારતના ઉદ્યોગોનો વિશ્વમાં ઉકો વાગતો હતો. ભારત કાપડ ઉદ્યોગ, શાશ ઉદ્યોગ, કોલસા ઉદ્યોગ, ગળી ઉદ્યોગ, ચા ઉદ્યોગ, કોઝી ઉદ્યોગ, રબર ઉદ્યોગ એમ વિવિધ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે વિકસિત હતું, જેમાં ભારત સુતરાઉ કાપડના ઉત્પાદન અને નિકાસક્ષેત્રે અગ્રેસર હતું. જ્યારે ગીજા પક્ષે ભારતનો વેપાર વિશ્વ પ્રસિદ્ધ પામી ચૂક્યો હતો. પ્રાચીન સમયમાં વિદેશ જવા માટેની ખૂબ અગવડતાઓ હોવા છતાં ભારતીય વેપારીઓ જળમાર્જ વિશ્વના દેશોમાં ભારતના મરી-મસાલા, તજ-તેજના, સુતરાઉ કાપડ, મલમલ કાપડ તેમજ ગરમ કાપડ વગેરેનું વેચાણ કરતાં અને અઠળક નાકાંનું સર્જન કરતા હતા. આમ, સરવાળે એમ કહી શકતું કે ભારત ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપારક્ષેત્રે વિકસિત હતો, જે આર્થિક સંપન્તનાનું પ્રતીક હતું.

7.1.1 રોજગારીનું માળખું : પ્રાચીન ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ હતો. તેમ છતાં, પ્રાચીન ભારત ખેતી ઉપરાંત ઉદ્યોગોની દાઢિએ સમૃદ્ધ હતો. ભારતની મોટા ભાગની વસ્તી ખેતી પર નભતી હતી અને દેશ મુખ્યત્વે ગ્રામ અર્થતંત્ર આધારિત હતો.

7.1.1.1 ખેતી : ભારતની ખેતી ખૂબ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ હતી. જેના કારણે ગ્રામ્ય વિસ્તારો સ્વાવલંબી હતા. ગ્રામ્ય વસ્તી પોતાની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ જીવી કે અનાજ, શાકભાજી, ફળ-ફળાદી, કપડાં, પગરખાં, પશુપાલન અને ખેતીજન્ય વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતા હતા. જેના કારણે તેઓનું જીવન ખૂબ સુખાકારીવાળું હતું.

7.1.1.2 ઉદ્યોગો : ઈતિહાસકાર ટી રાયગૌધરીના મત મુજબ '19મી સદી પહેલાં ભારત ઔદ્યોગિક પેદાશોનું ઉત્પાદન કરનાર અગ્રગણ્ય દેશ હતો.' ભારત મુખ્યત્વે સુતરાઉ અને મલમલ કાપડની નિકાસ કરતો હતો. આ ઉપરાંત કાચું રેશમ, ગરમ કપડાં, શાલ, તાડપત્રીઓ, મૂર્તિઓ, ગળી વગેરેનું ઉત્પાદન અને નિકાસ ભારતમાંથી કરવામાં આવતી હતી.

7.1.1.3 સેવા : લગભગ ઈ.સ. પૂર્વ 600ના પ્રાચીન ભારતમાં વિવિધ ચિલ્ડોવાળા સિક્કા બનાવવામાં આવતા હતા. ખાસ કરીને આ સમયમાં વિવિધ વેપારી ગતિવિધિઓ તેમજ શહેરીવિકાસ માટે સીમાચિલ રૂપ કામકાજ કરવામાં આવ્યું. રાજકીય એકતા, સામર્થ્ય તેમજ સૈન્ય-સુરક્ષાને કારણે ખેત-ઉત્પાદકતામાં અને વેપારમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ નોંધવામાં આવી. ઉદાહરણ : લોથલ ખાતે મળેલ નગર-વ્યવસ્થાના પુરાવાઓ.

7.1.2 રાષ્ટ્રીય આવક (આર્થિક સમૃદ્ધિ) : આર્થિક ઈતિહાસકાર અંગુસ મેડિશનના જણાવ્યા પ્રમાણે ભારત વિશ્વનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર હતું. મૌર્યરાજાના સમયગાળામાં ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઘણા અગત્યના અને વિકાસલક્ષી નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા અને આ એક એવો સમય હતો જ્યારે આખું ભારત એક રાજાના નેજા હેઠળ આવ્યું. 16મી સદીના મુઘલ શાસન દરમિયાન ભારતીય અર્થતંત્ર વિશ્વના આવકના 25 % આવક ધરાવતું હતું. 17મી સદીના અંત સુધીમાં મુઘલ શાસન વિકાસ પામ્યું અને દક્ષિણ એશિયાનું 90 % શાસન તેમની સત્તામાં આવ્યું. જેના કારણે એકસમાન કરવેરા અને જકાત નાંખવામાં આવી. વર્ષ ઈ.સ. 1700માં ઔરંગજેબના શાસનકાળમાં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક 10 કરોડ પાઉન્ડ થઈ હતી અને ત્યાર બાદ વિદેશી પ્રજાનું ભારત દેશમાં વેપાર અર્થે આગમન થયું.

આમ, ભારતનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં સુવર્ણકાળના લક્ષણો જોવામાં આવતાં હતાં.

7.2. સ્વાતંત્ર્ય પહેલાંનું ભારતનું અર્થતંત્ર (Indian Economy before Independence)

અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે ભારતીય ખેતી, ઉદ્યોગો અને વેપાર જાહેજલાલી ભોગવત્તા હતા. ભારતનું નામ વિશ્વ વિખ્યાત હતું. ભારતનાં સુતરાઉ કાપડ, મલમલ કાપડ, તંબા-પિતળનાં વાસણો, ગરમ કપડાં, મરી-મસાલા, તેજાના, લોખંડનાં ઓજારો વગેરેની વિશ્યાનાં બજારોમાં માંગ હતી. ભારતના ગ્રામ્ય વિસ્તારો સુખી અને સંપન્નતા સાથે સ્વાવલંબી હતા. ગૃહ ઉદ્યોગો અને નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વ્યવસ્થિત વિકાસ થયો હતો. ભારતના વેપારમાં નિકાસો પ્રાધાન્યતા ધરાવતી હતી. આમ, ભારતનો આ એક સુવર્ણ કાળ હતો. જેના કારણે વિદેશી પ્રજાનું ભારત પ્રતિ આકર્ષણ વધ્યું અને પ્રથમ વાર વેપાર અર્થે તેઓનું ભારતમાં આગમન થયું.

ભારતમાં આવેલ વિદેશી પ્રજામાં ફેંચ, ડચ, પોર્ટુગિઝ અને અંગ્રેજો વગેરે હતા. શરૂઆતમાં તેઓ માત્ર વેપાર પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા હતા પરંતુ, સમય જતાં આ વિદેશી પ્રજાઓ વચ્ચે ઘર્ષણ વધ્યું અને તેના કારણે પોતાની તાકાતનું પ્રદર્શન કરવા સૈન્યનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. જે પૈકી અંગ્રેજ સૈન્ય વધુ શિસ્તના આગ્રહી હોવાથી તેમજ તેમને ઈંગ્લેન્ડનો રાજકીય સાથ મળતાં તેઓએ ધીરે-ધીરે ભારતમાં સત્તા હાંસલ કરવા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને આમ, વર્ષ 1757થી 1947 સુધી ભારતને અંગ્રેજ (બ્રિટિશ) શાસનનો ભોગ બનવું પડ્યું.

બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતને ઓછા પ્રમાણમાં સારાં પરિણામો અને વધુ પ્રમાણમાં ખરાબ પરિણામોનો સામનો કરવો પડ્યો જે નીચે મુજબ છે :

7.2.1 રેલવે : બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતને મળેલ રેલવે લાભ આપનારી વ્યવસ્થા બની. ભારતના વાહનવહારને ઝડપી અને સુદૃઢ બનાવવામાં રેલવેએ ખૂબ સુંદર ભાગ ભજવ્યો. રેલવેની શરૂઆત 16મી એપ્રિલ, 1853ના રોજ બોરીબંદર (આજનું મુંબઈ CST)થી થાણેના પ્રથમ રૂટ દ્વારા થઈ, જે 1947 સુધીમાં 53,000 કિમી લંબાઈ ધરાવતી હતી અને 68 લાખ પ્રવાસીઓને લાભ આપનારી ખાનગી સંસ્થા હતી.

7.2.2 માર્ગ-પરિવહન : અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન 1855માં જાહેર બાંધકામ ખાતા (PWD)ની રચના કરવામાં આવી હતી. ભારતમાં રોડ-રસ્તા બાંધકામની જવાબદારી બ્રિટિશ શાસને ઉપાડી, 19મી સદીના અંત સુધીમાં કુલ 2,78,420 કિમી રસ્તા હતા તે વધીને 1943 સુધીમાં રસ્તાની લંબાઈ 4,47,105 કિમી થઈ હતી. જે પૈકી 32 % પાકા રસ્તા અને 68 % કાચા રસ્તા હતા.

7.2.3 બેન્કો : વર્ષ 1770માં ખાનગી ક્ષેત્રમાં બેન્કની શરૂઆત થઈ. જે 1946 સુધીમાં 700થી વધુ સંખ્યામાં વિકસી, 1935માં ભારતીય રીજર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા (RBI)ની રચના થઈ જે નોંધનીય બાબત હતી.

7.2.4 સામાજિક માળખું : અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન થયેલ અન્ય ગણનાપાત્ર કાર્યોમાં બાળકીને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ નાભૂદ કરવામાં, પીઠારાનો નાશ કરવામાં અને સતીપ્રથાનો રિવાજ રોકવામાં ભારતીયોને આપેલ સાથ-સહકાર ગણનાપાત્ર ગણવામાં આવે છે.

7.2.5 ખેતી : અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન ભારતીય ખેડૂતો પાસેથી ઊંચા દરે લેવાતું જમીન મહેસૂલ, જમીનદારોની પ્રથાને પ્રોત્સાહન, ખેડ હકને સુરક્ષા અને સલામતી ન આપવી વગેરે દ્વારા ખેડૂતોનું ભારે શોષણ થયું. જેથી ભારતીય ખેડૂતો ગરીબ બન્યા અને કેટલાક ખેતમજૂર બની ગયા. આ ઉપરાંત ખેતીનો પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉપયોગ શરૂ કરાવ્યો જેના લીધે ખેડૂતોને ખૂબ નુકસાન થયું. અંતે બ્રિટિશ શાસનને કારણે ખેતી અને ખેડૂતો પાયમાલ થયા. આ ઉપરાંત, બ્રિટનની ઔદ્યોગિક કાંતિ બાદ કાપડ ઉદ્યોગમાં ગળીની જરૂરિયાનું વધારો થયો તેથી બ્રિટિશ સરકારે ગળીનું ઉત્પાદન અને નિકાસ વધે તેવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ, ગળીનું ઉત્પાદન કરનારા ખેડૂતોને વાવેતર માટે ધિરાણ અપાતું ન હતું અને જો પાક નિષ્ફળ જાય તો ધિરાણ ભરપાઈ ન કરી શકવાથી ખેડૂતો દેવાદાર બની ગયા અને આમ, ખેડૂતોના હાલ બેછાલ થયા.

7.2.6 મહેસૂલનો દર : ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ વિભિન્ન રાજાઓ પાસેથી મહેસૂલ ઉઘરાવવાની સત્તા મેળવીને ભારતના જમીન-માલિકો પાસેથી ઊંચા દરે મહેસૂલ ઉઘરાવવાનો પરવાનો મેળવ્યો, જે જમીનદારો પાસે હતો. બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા ખેડૂતની ખેતીની આવકના અડધો ભાગ જેટલા ઊંચા દરે મહેસૂલ ઉઘરાવવાની નીતિ ઘડવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મહેસૂલ ઉઘરાવવામાં બ્રિટિશ સરકાર જુલમી હતી. તે ખેડૂતોને દંડ કર્તી, મિલકત જપ્ત કર્તી અથવા ખેડાણ હેતુથી આપેલ જમીન પાછી લઈ લેતી હતી. આમ, આવા મનસ્વી નિર્ણયોથી ભારતીય ખેતીને પારાવાર નુકસાન થયું.

7.2.7 કરવેરાના ઊંચા દરો : બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન કરવેરાની આવક અંગે દાદાભાઈ નવરોજની ગણતરી મુજબ 1876માં ઊંચી આવકવાળા બ્રિટનમાં કરવેરા દ્વારા રાખ્યી આવકના 8 % જેટલો હિસ્સો આપતા હતા જ્યારે બ્રિટિશ સરકાર ભારતમાં નીચી આવકવાળા પાસેથી 15 % જેટલો રાખ્યી આવકનો હિસ્સો કરવેરારૂપે ઉઘરાવતી હતી. દા.ત., મીઠા પરનો કરવેરો. ભારતમાં મીઠું દરિયાકાંઠે અને રણપ્રદેશમાં સરળતાથી મળતું હતું તેમ છતાં બ્રિટિશ સરકાર હુંગેન્ડથી જહાજો દ્વારા મીઠું ભારત લાવતી હતી અને તે ભારતમાં વેચતી હતી; જ્યારે ભારતમાં પાકેલા મીઠા પર ઊંચો કરવેરો લેવાતો જેથી એક તરફ બ્રિટિશ શાસનને કરવેરાની આવક થાય અને બીજી તરફ ભારતીય મીઠું મૌઘું હોવાથી તે ઓછું વેચાય તો બ્રિટનને તેનો લાભ થાય. આથી જ ગાંધીજીએ દાંડિકૂચ કરીને સવિનય મીઠાનો સચાગ્રહ કર્યો હતો.

7.2.8 જકાતના વિવિધ દરો : આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુઓ પર જે કરવેરો નાંખવામાં આવે છે તેને જકાત કહે છે. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મુખ્ય બાદશાહ પાસેથી 1716માં સનદ (પરવાનગી) મેળવીને તે પ્રદેશ પૂરતી જકાતોમાં માઝી મેળવી હતી. તેનાથી વિરુદ્ધ ભારતીય વેપારીઓને વિવિધ પ્રદેશની જકાત ભરવી પડતી હતી. દા.ત., ભારતના સુતરાઉ કાપડની નિકાસ પર 15 % જકાત અને બ્રિટનથી આવતા સુતરાઉ કાપડ પર માત્ર 2.5 % જકાત નાંખવામાં આવતી હતી. આ બેદભાવ ભરી જકાતનીતિએ ભારતના સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગને બરબાદ કર્યો. આમ, આવી નીતિથી સમગ્ર ભારતીય ઉદ્યોગોની પડતી થઈ.

7.2.9 ઉદ્યોગનીતિ : બ્રિટનમાં ઈ. સ. 1750થી 1830ના સમયગાળા દરમિયાન ઔદ્યોગિક કાંતિ થઈ. તે સમયગાળા દરમિયાન બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ભારતમાં સત્તા સ્થાપિત કરવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી. જ્યારે ઈ. સ. 1858 સુધીમાં દેશનો ઘણો ભાગ અંગ્રેજોના શાસન ડેટન આવી ગયો હતો. જેથી બ્રિટિશ શાસન ડેટના ભારતીય વિસ્તારોમાં બ્રિટિશ સરકારે બ્રિટનની ઉત્પાદિત વસ્તુઓ વધુ ને વધુ વેચાય તેવી નીતિ અપનાવી હતી. જેથી ભારતીય ઉદ્યોગ સાહસિકો નિરૂત્સાહી બન્યા અને વિકાસના માર્ગ આગળ વધવાને બદલે પડતી થઈ. જેથી ભારતીય ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા અને તેના કારણે શ્રમિકોની બેકારી વધી જે તેમને ફરી ખેતી તરફ વાળવામાં કારણભૂત બની. જેથી શ્રમિકોનું ખેતી ઉપર પણ ભારણ વધ્યું.

7.2.10 આર્થિક શોખણા : બ્રિટિશ અર્થતંત્રને સુદૃઢ કરવાના આશયથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને બ્રિટિશ સરકારે એવા પ્રકારની વ્યૂહરચનાઓ અપનાવી કે જેના દ્વારા માત્ર બ્રિટિશ અર્થતંત્રને લાભ થાય. તેઓએ ખાસ કરીને એવી વેપારનીતિઓ અપનાવી. જેના દ્વારા ભારતીય સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી બ્રિટનના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય. આ ઉપરાંત તેમની ખેતનીતિ અને ઔદ્યોગિક નીતિઓ પણ બ્રિટનમાં વિકાસને પ્રોત્સાહકરૂપ હતી. જેમકે ભારતના ભોગે બ્રિટિશ ઉદ્યોગોને જરૂરી કાચો માલ મળી રહે એ હેતુથી ભારતીય ખેતીનું વેપારીકરણ કરવામાં આવ્યું, જેથી બ્રિટિશ અર્થતંત્રને અનુકૂળ વસ્તુઓ અને સેવાઓ મળી રહે.

7.2.11 હસ્તકલા કારીગરનું શોખણા : વિવિધ હસ્તકલા વસ્તુઓના વેચાણ દ્વારા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ભારે આવક ઉભી કરવા ઈચ્છતી હતી. જેથી તેણે આંતરિક વેપારમાં ઈજારાનો લાભ લઈ હસ્તકલાના કારીગરો પાસેથી બજારકિમત કરતાં 15થી 40 % ઓછી કિમતે વસ્તુ ખરીદી લેતાં અને જો કારીગરો પોતાની વસ્તુઓ નીચા ભાવે આપવા આનાકાની કરતા તો તેઓ પર અંગ્રેજો દ્વારા શારીરિક જુલમ કરવામાં આવતો.

7.2.12 મૂડીરોકાણ પ્રવાહ : બ્રિટિશ શાસન દ્વારા ભારતની અને બ્રિટનની જે મૂડીનું રોકાણ કરવામાં આવ્યું તેની દિશા બ્રિટન તરફી અને ભારતવિરોધી રાખવામાં આવી, એટલે કે આ મૂડીરોકાણથી ભારત પર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય કાયમ રહે અને બ્રિટિશ અર્થતંત્રને તેનો સંઘળો લાભ મળે તેવું પ્રયોજન કરવામાં આવ્યું. દા.ત., રસ્તા અને રેલવે પાછળ થયેલું જંગી મૂડીરોકાણ. આ મૂડીરોકાણ પાછળનો મુખ્ય હેતુ બ્રિટનમાં કાચા માલની આયાતને, ભારતમાં તૈયાર વસ્તુની નિકાસને અને લશકરી હેરફેરને અનુકૂળ રહે તેવા રસ્તા અને રેલવે રૂટ તૈયાર કરવાનો હતો. તદ્વારાંત રેલવે માટેના ઉચ્ચ તજ્જ્ઞો અને અધિકારીઓને બ્રિટનથી ઊંચા દરે ભારતમાં લાવવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ શાસન દ્વારા શિક્ષણ પાછળ મૂડીરોકાણ કરી બ્રિટિશ સરકારને અનુકૂળ એવા કારકૂનો મળી રહે તેવું જ શિક્ષણ આપતું મૂડીરોકાણ ખર્ચ કરવામાં આવ્યું અને તેનો સમગ્ર બોજો ભારતના માથે જ લાદવામાં આવ્યો.

7.2.13 વિવિધ ભરણાંનો બોજો : ભારતે બ્રિટિશ હકૂમત-વહીવટનો ચાર્જ પણ ચૂકવવો પડતો હતો જે ‘હોમ ચાર્જિસ’ એટલે કે ભરણા તરીકે ઓળખાતો હતો. ભારતે બ્રિટિશને આવી કેટલીક ચૂકવણીઓ કરવી પડતી હતી, જેમકે બ્રિટિશ અધિકારીઓનાં પગારો તથા પેન્શન, ભથ્થાઓ, લશ્કરનું ખર્ચ, દેવા પર વાજની ચૂકવણી વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. જેના આધારે બનતું બજેટ બ્રિટનમાં 2જૂ હતું. ઈ.સ. 1924-25નાં વર્ષોમાં 300 લાખ પાઉન્ડ જેવી જંગી રકમ ચૂકવવી પડી હતી; જે ઈ.સ. 1945માં 1350 લાખ પાઉન્ડ થવા પામી હતી. આવી વિશિષ્ટ ચૂકવણીઓને આધારે ભારત ગરીબ અને ભારતના ભોગે બ્રિટન ધનવાન બની રહ્યું હતું.

અંતે, 15મી ઓગસ્ટ, 1947ના રોજ અંગ્રેજો જ્યારે ભારત છોડીને ગયા ત્યારે ભારતના ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપાર વગેરેની ભારે કંગાળ સ્થિતિ થવા પામી હતી. લગભગ દોઢ સો વર્ષના ગાળામાં દેશની માથાદીઠ આવક ઘટવા પામી હતી અને ભારતીય અર્થતંત્ર જે હંગલેન્ડ કરતાં સમૃદ્ધ હતું તે બ્રિટિશ શાસનના શોષણને કારણે હંગલેન્ડની સરખામણીએ ખૂબ ગરીબ બન્યું હતું.

7.3 સ્વાતંત્ર્ય પછીનું ભારતીય અર્થતંત્ર (Indian Economy after Independence)

આજાદી પછી ભારતનું અર્થતંત્ર વિકાસના પંથે રહ્યું છે જે બાબતો નીચેનાં લક્ષણો દ્વારા સ્પષ્ટ કરીએ :

7.3.1 માથાદીઠ આવક : ભારતની માથાદીઠ આવક (માનવવિકાસ અહેવાલ, 2014 મુજબ) વર્ષ 2013માં 5150 ડોલર હતી. જે ચીનની માથાદીઠ આવક 11,477 ડોલર, શ્રીલંકાની 9250 ડોલર, અમેરિકા 52,308 ડોલર અને નોર્વેની 63,909 ડોલર કરતાં ઘણી ઓછી જણાય છે. જે વિકસિત દેશોની માથાદીઠ આવકના સાતથી દસગણી ઓછી છે અને તે પછાત દેશો કરતાં વિશેષ વધારો સૂચવતી નથી.

રાષ્ટ્રીય આવકની તુલના (સમ ખરીદશક્તિના માપદંડ મુજબ)	
દેશ	માથાદીઠ આવક (અમેરિકન ડોલરમાં)
● નોર્વે	63,909
● અમેરિકા	52,308
● જર્મની	43,049
● હંગલેન્ડ	35,002
● ચીન	11,477
● શ્રીલંકા	9250
● ભારત	5150
● પાકિસ્તાન	4652
● બાંગ્લાદેશ	2713

છેલ્લાં વર્ષોમાં ભારતની માથાદીઠ આવકમાં થયેલા ફેરફાર		
વર્ષ	વર્તમાન/ચાલુ કિમત ₹ માં	સ્થિર કિમત ₹ માં
2011-12	64,316	64,316
2012-13	71,593	66,344
2013-14	80,388	69,959
2014-15	88,533	74,193

સ્ત્રોત : ભારત સરકારના વિવિધ આર્થિક સર્વેમાંથી સંકલિત.

સ્ત્રોત : માનવવિકાસ અહેવાલ (2014)

7.3.2 ખેતી : ભારત એક ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આજાદી સમયે ભારતની લગભગ 72 % અને 2001-02માં 58 % વસતિને ખેતીક્ષેત્રમાંથી (2001માં 56.7 %) રોજગારી પ્રાપ્ત થતી હતી, જે પ્રમાણ 2013-14માં ઘટીને લગભગ 49 % જેટલું રહ્યું છે (આર્થિક સર્વે 2014-15 અનુસાર). આમ, ઉત્તરોત્તર ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રનું મહત્વ ઘટતું ગયું છે. 1950-51માં ખેતીક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફાળો 55 % હતો તે વર્ષ 2013-14માં ઘટીને માત્ર 14 % રહ્યો છે. (1980-81માં 38 % 2000-01માં 22.3 %)

7.3.3 ઉદ્યોગો : વર્ષ 1951માં ભારતના ઉદ્યોગો 10.6 % લોકોને રોજગારી પૂરી પાડતા હતા. આ પ્રમાણ 2001માં 18.2 % થયું. આ પ્રમાણમાં વધારો થઈ વર્ષ 2011-12માં ઉદ્યોગક્ષેત્રે રોજગારીનું પ્રમાણ 24.3 % થયું. તેટલું ૪ નહિ પણ, 1950-51માં ઉદ્યોગક્ષેત્રે રાખ્યીય આવકમાં 16.6 ટકાનો હિસ્સો આપતું હતું. જે પ્રમાણ વર્ષ 2013-14માં વધીને 26 % થયું. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગક્ષેત્ર વર્તમાન સમયમાં $\frac{2}{3}$ ભાગની નિકાસકમાણી મેળવે છે. આમ, ઉદ્યોગક્ષેત્રે ભારતનો ઝોક વધ્યો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં ભારત ઔદ્યોગિક દેશ બની શક્યો નથી; જ્યારે રાખ્યીય આવકનો 1950-51માં 15 %, 1980-81માં 24 %, 2000-01માં 27.3 %, 2013-14 26.2 % હિસ્સો આપ્યો છે. (RBI, CSO).

7.3.4 સેવાક્ષેત્ર : ઈ.સ. 1951માં ભારતના સેવાક્ષેત્રનો કુલ રોજગારીમાં 17.3 % ફાળો હતો, જે વર્ષ 2001માં 25.2 % થયો અને વર્ષ 2011-12માં તે વધીને 27 % થયો. વર્ષ 1950-51માં ભારતનું સેવાક્ષેત્ર રાખ્યીય આવકના (GDPના) 30.3 % હિસ્સો આપતું હતું 1980-81માં 38 % થયું, વર્ષ 2000-01માં 50.4 % થયું. જે પ્રમાણ વર્ષ 2014-15માં વધીને 52.7 % થયું છે. આમ, ભારતમાં સેવાક્ષેત્રએ અભૂતપૂર્વ વિકાસ કર્યો છે અને રાખ્યીય આવકમાં તેનો સિંહફાળો છે.

7.3.5 વસતિ : વર્ષ 1901માં ભારતની વસતિ 23.84 કરોડ હતી. જેમાં વધારો થઈ વર્ષ 1951માં તે 36.1 કરોડ થઈ અને તેમાં ખૂબ ઝડપી વધારો થઈ વર્ષ 2001માં ભારતની વસતિ 102.7 કરોડ થઈ હતી. છેલ્લી 2011ની વસતિ-ગણતરી પ્રમાણે ભારતની વસતિ 121.02 કરોડ હતી. જે દર્શાવે છે કે ભારતમાં આજાદી બાદ વસતિ ખૂબ જ ઝડપથી વધી છે અને અંદાજે 1.5 ટકાના દરે વસતિવૃદ્ધિ થવા પામ્યો છે. ભારતનો આ વસતિ-વિસ્ફોટ, એક ચિંતાનો વિષય બને છે.

7.3.6 ગરીબી : ભારત નિરપેક્ષ ગરીબીની સમયા ધરાવતો દેશ છે. ભારત દેશમાં વર્ષ 1973-74માં 54.9 % લોકો ગરીબ હતા, આ પ્રમાણ વર્ષ 1993-94માં ઘટીને 45.3 % થયું. તેમાં ઘટાડો પામીને વર્ષ 2004-05માં તે 37.2 % રહ્યું અને વર્ષ 2011-12ના આંક મુજબ ભારતની 21.9 % વસતિ ગરીબ હતી. આમ, વાસ્તવમાં ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે. ઇતાં ભારતની દારૂણ ગરીબીમાં કોઈ મોટો ફેરફાર થવા પાણ્યો નથી.

7.3.7 બેકારી : ભારત માળખાગત બેકારી ધરાવતો દેશ છે. ભારતમાં વર્ષ 1951માં 33 લાખ લોકો બેકાર હતા. નેશનલ સેમ્પલ સર્વેના અંદાજ મુજબ વર્ષ 1999-2000માં ભારતના 7.31 % લોકો બેકાર હતા. જે પ્રમાણ વર્ષ 2004-05માં વધીને 8.2 % થયું. બેકારીના પ્રમાણમાં વર્ષ 2009-10માં ઘટાડો થઈ 6.6 % થયું અને તે પ્રમાણ 2011-12માં ફરી ઘટીને 5.6 % સુધી નીચ્યું આવ્યું, પરંતુ ભારતની ગ્રામીણ બેકારીમાં પ્રચ્છન્ન બેકારીનું પ્રમાણ વિશેષ છે. આ બેકારી છૂપી બેકારી હોવાથી માપી શકતી નથી. આમ, ભારત બેકારીનું ઊચ્ચું પ્રમાણ ધરાવતો દેશ છે.

7.3.8 માનવવિકાસ : ભારતીય લોકોનું જીવનધોરણ વાસ્તવમાં વિશ્વાસ વિકસિત દેશોની સાપેક્ષમાં ખૂબ નીચ્યું છે. સામાન્ય રીતે માનવવિકાસ અહેવાલ કે જેની રોજના સંયુક્ત રાખ્યાંદ્ય કરે છે તે તે મુજબ સરેરાશ આયુષ્ય, જ્ઞાન અને જીવનધોરણ માપદંડ અનુસાર એક માનવવિકાસ આંક તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ માનવવિકાસ આંક રજૂ કરતા અહેવાલને માનવવિકાસ અહેવાલ કહે છે. વર્ષ 2000ના માનવવિકાસ અહેવાલ મુજબ ભારતનો માનવવિકાસ આંક 0.463 હતો જે સુધીરીને 2010માં 0.547, 2012માં 0.554 અને 2013માં 0.586 આંક સાથે ભારતે વિશ્વાસ 187 દેશોમાથી 136મો કમ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

7.4 વિકાસમાન ભારતીય અર્થતંત્રનાં લક્ષણો (Characteristics of India as a Developing Economy)

7.4.1 આર્થિક વૃદ્ધિ : ભારતીય અર્થતંત્રએ વર્ષ 1970 પછી આર્થિક વૃદ્ધિની ઝડપ વધારી છે તેમાં પણ ખાસ કરીને 1990-91ના આર્થિકનીતિનાં પરિવર્તનો બાદ આર્થિક વૃદ્ધિ-દર 6.8 % વાર્ષિક ધોરણો વૃદ્ધિ પામ્યો છે; જ્યારે ભારત દેશનો આર્થિક વૃદ્ધિ-દર 1950-51થી 1990-91 દરમિયાન માત્ર 3.5 ટકાના વાર્ષિક ધોરણો વૃદ્ધિ પામતો હતો. વર્ષ 2012-13 બાદ 2014-15માં આર્થિક વૃદ્ધિ-દર ફરી મંદ પડ્યો છે અને તે વાર્ષિક ધોરણો 5 ટકાથી નીચા દરે વૃદ્ધિ પામ્યો છે. જોકે ભારતીય અર્થતંત્ર ફરીથી ઊચા આર્થિક વૃદ્ધિ દરે વધશે અને ઝડપથી સાનુકૂળ પરિણામો લાવશે તેવી વિશ્વ આશા રાખે છે.

ભારતની સાધન ભાવોએ ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય આવક સ્થિર ભાવોએ ગણતાં તે વર્ષ 1950-51માં ₹ 2,69,724 કરોડ હતી જે વધીને વર્ષ 2013-14માં ₹ 87,51,834 કરોડ સુધી વૃદ્ધિ પામી છે. આમ, તે 63 વર્ષના સમયગાળામાં ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય આવકમાં 18 ગણો વધારો થયો છે.

7.4.2 રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો : ભારતની આર્થિક વૃદ્ધિ માપન અંગેનું આ એક મહત્વનું માપદંડ છે. જેમાં ખેતીક્ષેત્રનું પ્રદાન રાષ્ટ્રીય આવકની આપેલ માહિતી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. લગભગ 63 વર્ષના અનુભવ પરથી સાબિત થાય છે કે, રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતીક્ષેત્રનો ફાળો સતત ઘટતો ગયો છે; જ્યારે ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનો ફાળો સતત વધતો ગયો છે. વર્તમાનમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ફાળો આપનાર ક્ષેત્ર તરીકે સેવાક્ષેત્ર છે તે કુલ 52.7 % ફાળો આપી પ્રથમ કરું પ્રાપ્ત કરે છે.

રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

	1950-51	1990-91	2000-01	2014-15 (P)
ખેતી (અન્ય ક્ષેત્રો સહિત)	53.1	29.6	22.3	17.6
ઉદ્યોગો	16.6	27.7	27.3	29.7
સેવા (બાંધકામક્ષેત્ર વગર)	30.3	42.7	50.4	52.7

સોત : આર્થિક સર્વે : 2014-15 Volume-II.

7.4.3 માથાડીઠ આવક : ભારતમાં વર્ષ 1950-51માં (સ્થિર ભાવોએ) માથાડીઠ આવક ₹ 7114 હતી જે વર્ષ 2013-14માં વધીને ₹ 39,904 થઈ. આમ, કુલ 63 વર્ષના સમયગાળામાં તે અંદાજે સાડાચાર ગણો વધારો સૂચ્યવે છે.

જેમાં વર્ષ 1950-51થી વર્ષ 1990-91ના ગણા તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતાં જણાય છે કે, માથાડીઠ આવકમાં વાર્ષિક 1.6 ટકાના દરે વૃદ્ધિ થઈ છે; જ્યારે વર્ષ 1990-91 બાદ તે લગભગ 5.5 ટકાના વાર્ષિક દરે વૃદ્ધિ થવા પામી છે, જે સ્પષ્ટ કરે છે કે આર્થિક સુધારાની અસરને કારણે વૃદ્ધિનો દર જરૂરી બચ્ચો છે.

7.4.4 રોજગારીનું સ્તર : ભારતમાં રોજગારી માટે ત્રણ ક્ષેત્રો તારખવામાં આવ્યાં છે જે નીચે મુજબ છે :

7.4.4.1 પ્રાથમિક ક્ષેત્ર : આ ક્ષેત્રમાં ખેતી અને ખેતીને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે પશુપાલન, જંગલ, મરધાં-ઉછેર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

7.4.4.2 ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર : ઉદ્યોગક્ષેત્રમાં તમામ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન-પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. દા.ત., નાના-મોટા ઉદ્યોગો, બાંધકામ ઉદ્યોગ, વહાણ ઉદ્યોગ વગેરે.

7.4.4.3 સેવાક્ષેત્ર : આ ક્ષેત્રમાં વેપાર, વાહનવ્યવહાર, ખાણ સંદેશા-વ્યવહાર, બેન્કિંગ જેવી અન્ય ઈતર સેવાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

રોજગારીમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

	1951	1991	2001	2011-12
પ્રાથમિક ક્ષેત્ર	72.1	66.9	56.7	48.9
ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર	10.6	12.7	18.1	24.2
સેવાક્ષેત્ર	17.3	20.4	25.2	26.9

સોત : આર્થિક સર્વે (2014-15), Volume-II.

ભારતમાં વર્ષ 1951માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 72.1 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 10.6 % અને સેવાક્ષેત્ર 17.3 % રોજગારીની તકો સર્જતા હતા. વર્ષ 1991માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 66.9 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 12.7 % અને સેવાક્ષેત્ર 20.4 % રોજગારીનું સર્જન કરતા હતા.

જ્યારે વર્ષ 2001માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 56.7 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 18.2 % અને સેવાક્ષેત્ર 25.2 % રોજગારીની તકો ઊભી કરતા હતા. આ જ રીતે વર્ષ 2011-12માં પ્રાથમિક ક્ષેત્ર 48.9 %, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર 24.3 % અને સેવાક્ષેત્ર 26.9 % રોજગારીની તકોનું સર્જન કરતા હતા.

જે સ્વયં સ્પષ્ટ કરે છે કે, 1951થી 2011-12ના સમયગાળામાં લોકો રોજગારીના હેતુસર પ્રાથમિક ક્ષેત્રમાંથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને સેવાક્ષેત્ર તરફ વળ્યા છે.

7.4.5 પાયાની સુવિધાઓમાં વૃદ્ધિ : દેશની આર્થિક વૃદ્ધિનો દર પાયાની સુવિધાઓ પર નહે છે. જેમાં વીજળી, શિક્ષણ, આરોગ્ય, સંદેશાચ્ચવહાર, વાહનાચ્ચવહાર, સિંચાઈની સગવડ વગેરે અગ્રતા ધરાવે છે. ભારતમાં પાયાની સુવિધાઓના સંબંધમાં નીચે મૂજબની વૃદ્ધિ જોવા મળી છે :

7.4.5.1 સિંચાઈની સગવડ : વર્ષ 1950-51માં 22.6 મિલિયન હેક્ટરમાં સિંચાઈની સુવિધા હતી જે વર્ષ 2012-13માં 63 મિલિયન હેક્ટર સુધી વિસ્તરણ પામી છે. આમ, ફુલ 45 % વાવેતરનો વિસ્તાર સિંચાઈની સુવિધા હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ છે.

7.4.5.2 શિક્ષણની સુવિધા : ભારતમાં આજાદી સમયે 20 યુનિવર્સિટીઓ અને 500 કોલેજો હતી. જે આજે વૃદ્ધિ પામી 35,000 કોલેજો (FICCI અને 12th Plan) અને 719 યુનિવર્સિટીઓમાં પરિવર્તન પામી છે. ભારતનો સાક્ષરતા-દર જે વર્ષ 1951માં 18.33 % હતો તે વર્ષ 2011માં 73 % સૂધી વધ્યો છે. (આર્થિક સર્વે 2013-14)

7.4.5.3 વીજળીની સુવિધા : ભારતમાં વીજળી-ઉત્પાદનમાં પણ સિદ્ધ હાંસલ કરવામાં આવેલ છે. જે વર્ષ 1950-51માં 2300 MW (મેગા વોટ)ના વીજ-ઉત્પાદન પરથી વર્ષ 2011-12માં 2,43,000 MW સુધીનો વધારો થયો છે.

7.4.5.4 રોડ-રસ્તાની સુવિધા : ભારત વિશ્વના સૌથી મોટા રોડ નેટવર્ક ધરાવતા દેશો પૈકીનો દેશ છે. જે અંદાજે 48.6 લાખ કિલોમીટર લાંબા રોડ પરથી સાખિત થાય છે.

7.4.5.5 રેલવેની સુવિધા : ભારતીય રેલવે વિશ્વમાં ચોથા નંબરનું સૌથી મોટું રેલવે નેટવર્ક છે, જે અંદાજે 65,000 કિલોમીટર લાંબો રેલમાર્ગ ધરાવે છે.

આજે ભારત વિશ્વબેન્કના જોહેર થયેલ એપ્રિલ, 2014ના અહેવાલ મુજબ સમખીદશક્તિના આધાર પર વિશ્વની સૌથી મોટી અર્થવ્યવસ્થાઓમાં ગ્રીજા કરે છે. જે વિશ્વબેન્કના આંતરરાષ્ટ્રીય સરખામણી કાર્યક્રમ (ICP)ના 2011ના રાઉન્ડમાં અમેરિકા અને ચીન બાદ ભારતને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. આમ, ભારતની અર્થવ્યવસ્થા જાપાનની અર્થવ્યવસ્થાથી આગળ વધી ચૂકી છે. જાપાનનો કમ ચોથો છે જે અગાઉ ગ્રીજે હતો; જ્યારે ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા 2005ના સર્વેક્ષણમાં દસમા કરે હતી. આમ, ભારતે વિશ્વના દેશોની સરખામણીમાં અભત્પૂર્વ વિકાસ સાધ્યો છે.

स्वाध्याय

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) ભારતમાં જાહેર બાંધકામ ખાતાની રચના ક્યારે થઈ ?
 - (2) ભારતમાં બેન્કની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?
 - (3) પ્રાચીન ભારત કઈ સંસ્કૃતિકોનો સમન્વય હતો ?
 - (4) વર્ષ 2011-12માં જેતી ક્ષેત્રમાં રોજગારનું પ્રમાણ કેટલું હતું?
 - (5) માનવ વિકાસ આહેવાલની રચના કોણ કરે દે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટંકમાં જવાબ આપો :

- (1) ‘હોમ ચાર્જિસ’ એટલે શું ?
 - (2) ‘ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે.’ – વિધાન સમજાવો.
 - (3) ભારતની પ્રાચીન નિકાસો જણાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) ટૂંક નોંધ લખો : પ્રાચીન ભારત
 - (2) ટૂંક નોંધ લખો : રેલવેનો વિકાસ
 - (3) અંગ્રીશ શાસનની કરવેરાનીતિ સમજાવો.
 - (4) ભારતમાં પાયાની સુવિધાઓ વર્ણવો.
 - (5) ટૂંકનોંધ લખો : રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રોનો ફાળો

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) વિકાસમાન ભારતીય અર્થતંત્રનાં લક્ષ્ણો સમજાવો.
- (2) પ્રાચીન ભારતના ઉદ્યોગોની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરો.
- (3) સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વના ભારતીય અર્થતંત્રની સમજૂતી આપો.
- (4) સ્વાતંત્ર્ય પછીના ભારતીય અર્થતંત્રની સમજૂતી આપો.

પારિભાષિક શબ્દો

રોજગારીનું માળખું (Occupational Structure)	: એક અર્થતંત્રમાં જેતી, ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રો મળેલ રોજગારીના સંયોજનને રોજગારીનું માળખું કહે છે.
રાષ્ટ્રીય આવક (National Income)	: વર્ષ દરમિયાન જેતી-ઉદ્યોગ-સેવાક્ષેત્ર દેશ અને વિદેશનાં સાધનો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ અંતિમ વસ્તુઓ-સેવાઓનું નાણાકીય મૂલ્ય.
પાયાની સુવિધાઓ (Basic Utilities)	: દેશના વિકાસ માટે આવશ્યક મૂળભૂત સગવડો અને પાયાની સુવિધાઓ કહે છે.
જકાત (Tariff)	: જકાત એટલે એક પ્રકારનો કર જ્યારે દેશના લોકો અને પેટીઓ આયાત-નિકાસ કરે છે ત્યારે ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યથી આ આયાત-નિકાસ પર સરકાર દ્વારા નાંખવામાં આવતા કરને જકાત કહે છે.
મહેસૂલ (Revenue)	: એક પ્રકારના કર જે જમીન ઉપર વસૂલ કરવામાં આવે છે.
માથાદીઠ આવક (Per Capita Income)	: દેશની રાષ્ટ્રીય આવકને તેની વસ્તિ વડે ભાગવાથી મળતી આવકની સરેરાશને માથાદીઠ આવક કહે છે.
ઉદ્યોગનીતિ (Industrial Policy)	: અર્થતંત્ર માટે જરૂરી ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન અને અંકુશ માટે રચવામાં આવેલી માળખાકીય વ્યૂહરચનાને ઉદ્યોગનીતિ કહે છે. જેને ટૂંકમાં દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે લેવામાં આવતાં પગલાંઓની સત્તાવાર જાહેરાત કહી શકાય.
આર્થિક શોખણા (Economic Exploitation)	: કોઈ એક વ્યક્તિ કે અર્થતંત્ર દ્વારા અન્ય વ્યક્તિ અર્થતંત્રનાં સંસાધનો (સંપત્તિ)નો પોતાના માટે થતા ઉપયોગને આર્થિક શોખણા કહે છે.
સામાજિક માળખું (Social Structure)	: સમાજની સારી અને ખરાબ બાબતોના સરવાળા દ્વારા જોવા મળતી સમાજની ગુણવત્તાને સામાજિક માળખું કહે છે.